

VERITAS ÉVKÖNYV

2022

VERITAS

Történetkutató Intézet és Levéltár

MAGYAR NAPLÓ

Budapest, 2023

A kötet megjelenését támogatta:

Szerkesztette
Kincses Katalin Mária

Lektorálta
Farkas Judit Antónia – Orosz László – Schwarzwölder Ádám – Ujváry Gábor

A földrajzi és személynevek mutatóját összeállította
Kocsis Annamária

Az angol nyelvű összefoglalókat Varjú László,
a német nyelvűeket Kékesi Katalin fordította.

© Szerzők, 2023
© VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2023
© Magyar Napló, 2023

ISSN 2416-0687

*A Magyar Napló Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők
Egyesülésének, valamint az 1999-ben alapított Könyves Szövetségnek tagja*
www.konyves-szovetseg.hu

Kiadja a Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó a Kft. ügyvezetője
Felelős szerkesztő Zsiga Kristóf
Tördelőszerkesztő Bornemissza Ádám
A borítót Oláh Mátyás László és Porpáczy Zoltán tervezte
Készült a Pannónia Nyomdában, Budapesten

TARTALOM

Szakály Sándor: Az Olvasóhoz	7
Dubniczky Zsolt: A Pénzügyminisztérium épületének építési korszakai	9
Anka László: A magyar arisztokrácia a Nemzeti Kaszinóban (1827–1944)	25
Kovács Kálmán Árpád: Az első nagy református újjászületés-vita (1870–1879) . . .	49
Schwarzwölder Ádám: Félrevonulás és szerepválasztás – Széll Kálmán útkeresése pénzügyminiszteri lemondása után (1878–1881)	71
Hermann Róbert: Saulusból Paulus – Krúdy Gyula honvédszázados és a Görgei-kérdés	85
Joó András: Fejezetek Wettstein János diplomata életéből. Származás, családi háttér, ifjúkor és pályakezdés	112
Kárbín Ákos: A második Wekerle-kormány megalakulása. Wekerle Sándor útja a második miniszterelnöki kinevezéséig	162
Kincses Katalin Mária: A müncheni akadémizmus magyarországi hatása II. Rákóczi Ferenc szoborkultuszának tükrében	181
Hammerstein Judit: Az első világháborús falusi háttér. Markovits Rodion: Sánta farsang	200
Ligeti Dávid: Franz Conrad von Hötzendorf cs. és kir. tábornagy temetése, megítélése és személyisége	220
Orosz László: „...a német nép hivatása keleti szomszédjai civilizálásában rejlik.” A német „völkisch” tudományosság Köztes-Európa képe – különös tekintettel a müncheni Südost-Institut korai időszakára	238
Hollósi Gábor: A közigazgatás reformja a Horthy-korszakban	263

Drócsa Izabella: Szabad véleménynyilvánítás vagy politikai bűncselekmény? A magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése elleni bűncselekmények kérdései a Horthy-korszakban	282
Farkas Judit Antónia: „A magyar bibliofilek Drugulin nyomtatói és Kelmscott-Pressei”. A gyomai Kner és a békéscsabai Tevan Nyomda úttörő könyvművészeti és bibliofil könyvkiadói tevékenysége I.	309
Kőrösi Zsuzsanna: Narratív cserkészidentitások – történetek a XX. század első feléből	339
Kissné Bognár Krisztina: A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Állatorvosi Osztályának hallgatói (1934–1944)	367
Kiss Dávid: Játék cinkelt lapokkal. A Magyar Kommunista Párt és az 1945-ös fővárosi választások	390
Rácz János: A Dinnyés-család 1951-es kálváriája	410
Bertalan Péter: A kultusznélküli ember indulása	431
Glaub Krisztián István: Tettes és áldozat? II. rész: Az áldozat? Farkas Vladimir célkeresztben (1955–1956)	450
Pál István: A Nesz-Cióna-i emberünk. Kétes értékű vállalkozás egy Békéscsabáról Izraelbe került állatorvos beszervezésére	470
Seres Attila: A kárpátaljai magyarok áttelepedése Magyarországra 1979 és 1990 között. Kísérlet egy diplomáciai forrásegyüttes migrációs adatállományának elemzésére	489
Dévavári Zoltán: A szorongás csendje II. Az Antall-kormány és a délvidéki magyarok 1992 második felében (június–december)	537
Noszkó-Horváth Mihály: A kárpótlási szervezetrendszer Magyarországon	560
Névmutató	581
Földrajzi nevek mutatója	600

HAMMERSTEIN JUDIT

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS FALUSI HÁTORSZÁG

Markovits Rodion: Sánta farsang

Az első világháború és Markovits Rodion

A négy évig tartó első világháborús kataklizma Európa-szerte felmérhetetlen pusztítással járt. Birodalmak összeomlását eredményezte, átrajzolta Európa térképét, miközben óriási véráldozatokat követelt, emberek, családok millióinak életét forgatta fel, tette tönkre. Társadalmakat, erkölcsi szokásrendszereket állított a feje tetejére, gyökeresen átalakította a politikai gondolkodást, a kulturális viszonyokat. A totális háború szinte a végkimerülésig felemésztette a résztvevő országok gazdasági és emberi erőforrásait. Az első világháborút lezáró békerendezés ugyanakkor nem hozott megbékélést, az elsónél is nagyobb pusztítást okozó második világháborút készítette elő. A Nagy Háború abban is újszerűnek mutatkozott, hogy soha nem látott mértékű terhet rótt a hátországra. „A háborús front és a békés hátország közötti hagyományos határ összemosódott.”¹ Újdonság volt az is, hogy a nők tömeges munkába állása utat nyitott a nemi szerepek átalakulásához, a nők emancipációjához.

530 ezer halottal, 1,4 millió sebesülttel, 833 ezer hadifogollyal Magyarország is jócskán kivette a részét a súlyos háborús veszteségekből.² A Nagy Háború terhét elsődlegesen a családok, azok közül is a szegényebb sorsú paraszti rétegek viselték. Az agrárvidékeken a mozgósítás nagyobb intenzitással zajlott, ráadásul ebből a népeségből kerültek ki az egyszerű bakák, akik a halálos veszélynek leginkább kitett gyalogságban harcoltak, így ők haltak meg a leghamarabb és legnagyobb számban.³

Az első világháborús trauma kollektív feldolgozásához, a történelmi emlékezet-hez megkerülhetetlen fogódzót nyújtanak az emlékiratok, illetve a téma irodalmi feldolgozásai. A személyes tapasztalat, az „én is ott voltam”, a „magam láttam”, a „velem történt meg” élménye, ahogy a megfogalmazás esztétikai ereje és érzelmi töltete olyan többlet hitelességgel és hatást kifejtő képességgel ruházza fel ezeket

¹ WEHLER 2010. 24.

² ROMSICS 2010. 106.

³ BALLA 2019. 112.

a szövegeket, amely megkerülhetetlenné teszi, hogy a történelemtudomány is vizsgálódása körébe vonja őket.

Az első világháború magyar nézőpontú irodalmi/történeti krónikásainak egyik kiemelkedő reprezentánsa az író, újságíró Markovits Rodion,⁴ a romániai magyar irodalom jelentős alakja, aki egyszerre három regényt is szentelt az első világháborús élményanyag feldolgozásának. A Nagy Háborúra gondolva elsődlegesen a lövészárkok, a felrobbanó gránátok, az ágyúlövések, a szuronyok világa jut eszünkbe, jöllehet a háború nemcsak a fronton, hanem két másik szintén is „dúlt”: a hadifogolytáborokban és a háterszágban. Markovits mindhárom tapasztalatból merített.

A trilógia első két darabja elsődlegesen a hadifogságnak állít emléket. Az 1928-ban közzétett *Szibériai garnizon*⁵ bár a frontélményeket is bemutatja, nagy témája a hadifogság. A mű a színes etnikai, nemzeti összetételű szibériai hadifogolytáborok életét, társadalmának, erkölcsi viszonyainak lassú átrendeződését, a betegségeknek, éhezésnek, a polgárháborús frontvonalak mozgásának kitett hadifoglyok szenvedését, megpróbáltatásait állítja középpontba, nagy expresszivitással, a kisember, a lövészárkok, a bakák perspektívájából. Az 1929-ben megjelent *Aranyvonat* című műve⁶ ugyanakkor erőteljesebben magyar fókuszú, hiszen itt – az első folytatásaként – számos tematikai átfedéssel a magyar hadifoglyok 1918 és 1922 közötti viszonytagságos történetére, hazatérésére helyeződik a hangsúly, oly módon, hogy mindközben bepillantást nyerhetünk a falusi Oroszország viszonyaiba és az új, szovjet állam formálódásába is. Mindkét regény önéletrajzi írásként is felfogható: alapja a szerző személyes tapasztalata, hiszen a világháború elején Markovits maga is orosz

⁴ Markovits Rodion 1884-ben az Avas-medencében található Kisgércén, haszid zsidó családban látta meg a napvilágot. Az eredetileg Jakab nevet Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regénye (melynek főhősét Rogyion Romanovics Raszkolnyikovnak hívják) iránti tiszteletből változtatta Rodionra. Marosvásárhelyen és Budapesten jogot tanult, majd Budapesten újságíróskodott. Az első világháború elején, 1914-ben besorozták, és az első menetoszlopok egyikével a galíciai frontra küldték. Az úgynevezett Bruszilov-féle áttörés idején orosz hadifogságba esett, majd belépett a Vörös Hadseregbe. A Szibériai I. Nemzetközi Brigád egyik komisszársjaként harcolt a bolsevik forradalom győzelméért, majd Zalka Máté mellett egyike volt a cári nemzeti bank aranykészletét szállító szerelvény, az ún. Aranyvonat kísérőinek. (Jaroslav Hašek, a Švejk szerzője is a kísérők között volt.) 1920-ban felvették a szovjet kommunista pártba. 1922-ben, hétévi hadifogság után tért vissza Magyarországra, Szatmáron ügyvédi irodát nyitott, de 1926-ban felhagyott az ügyvédkedéssel és főállásban a *Szamos* című laphoz, majd a kolozsvári *Keleti Újság*hoz szegődött szerkesztőnek. *Szibériai garnizon* (1928) című regényével, Hatvany Lajos pártfogásának is köszönhetően, világsikeret aratott. Markovits tehetős emberré vált, ám vagyonát szerencsejátékkal nem sokkal később elkótyavetyélte. 1930-tól – mint a *Temesvári Hírlap* munkatársa – Temesváron élt. 1945 után a temesvári *Szabad Szó* szerkesztőségének tagja volt. Több regénye jelent meg. 1948-ban Temesvárott váratlanul, álmában érte a halál.

⁵ MARKOVITS 1928.

⁶ MARKOVITS 1929.

fogságba esett, hosszú időt töltött el szibériai hadifogolytáborokban, így meglehetősen későn, hét éves megpróbáltatást követően térhetett haza. A *Szibériai garnizon* ugyanakkor nemcsak Markovits személyes, hanem számos más hadifogoly lágerélményére is tudatosan támaszkodik – innen a *Kollektív riportregény* alcím –, így a főhős alakjában nemcsak a szerző személye húzódik meg, hanem egyfajta kollektív énként artikulálódva az általában vett hadifogolyé, illetve egyszerre több száz sors-társé.⁷ Míg a *Szibériai garnizon* igazi irodalmi szenzációnak bizonyult külföldön és idehaza egyaránt, addig a siker megismétlődésének szánt *Aranyvonat* fogadtatását tekintve kifejezetten csalódást okozott. A két regény megjelenésének körülményei, tanulságos befogadástörténete immáron jól feldolgozottak tekinthető, így erre bővebben itt nem indokolt kitérni.⁸

A Sánta farsang

Jelen írásomban a háborús regénytrilógia harmadik darabját vizsgálom közelebbről. Markovits 1933-ban megjelenő *Sánta farsang* című írása a hátországot, a front mögötti, a besorozott férfiak nélkül maradt falu valóságát állítja a középpontba.

A mű Markovits szülőfalujában, egy avasi kis faluban, a soknemzetiségű Kisgércén⁹ játszódik. Míg az *Aranyvonat* cselekménye hatalmas tereket, távolságokat fog át, addig a *Sánta farsang* világa a *Szibériai garnizon*hoz hasonlóan egy szűk mikrokörnyezetbe helyeződik. Mivel a szerző a magyar háborús hátországról nem szerezhette közvetlen tapasztalatot, az avasi település háború alatti történetét felesége (és vélhetően a falusiak) elbeszélésére, élménybeszámolójára támaszkodva rajzolja meg. A mű időben a háború teljes időszakát felöleli.

A regény a hazatéréssel, Markovits balladai megfogalmazásában a „hétesztendő nagy táborozásból és bolyongásból”, a „hétévi csavargás”-ból való visszatéréssel indul.¹⁰ Az otthon világa, a kert, a bokrok, a fák, a bogarak, a tárgyak, a bútorok, az

⁷ Markovits 1926-ban a kolozsvári *Keleti Újság* karácsonyi számában felhívást tett közzé, amelyre válaszul több száz egykori hadifogoly levélben számolt be a hadifogság során szerzett élményeiről.

⁸ A Markovits Rodion-jelenségről, az életmű értelmezéséről és a kanonizáció problematikájáról lásd többek között: BENCE 2018. 45–60.; SZEKERNYÉS 201. 51–73.; HAMMERSTEIN 2011. 88–99.

⁹ A falu vallási és etnikai viszonyaihoz lásd az 1890-es népszámlálás adatait: az 1572 főből álló lakosság többségét a görög katolikus vallású románság alkotta, 39 vallotta magát zsidónak, 8 római katolikus és 8 református is élt a településen. SZEKERNYÉS 2011. 56.

¹⁰ A Markovits-ház leírásából képet alkothatunk a szerző családjának faluban betöltött társadalmi státuszáról. A házba, annak központi elhelyezkedésének is köszönhetően, minden hír befutott: „Bádogfedes háza nem volt másnak a faluban, csak nekünk. Magazinunk is volt, kétemeletes.”

illatok és az ízek újrafelfedezésének érzelmekkel teli, boldog pillanatai ezek, amelyeket a szerző érzékletesen ábrázol, megadva a regény melegséggel átszőtt, közvetlen, élőbeszédre emlékeztető alaphangját: „Meglátogattam a konyhakertet, kezeltem a köszmétebrokkal... Barátságosan oldalba rúgtam a nagy keserűlapukat”.¹¹ A hazaérkező számára úgy tűnik, mintha semmi sem változott volna, minden olyan lenne, mint a háború előtt, bensőséges és idilli, mintha a faluban a nagy világégés mindent érintetlenül hagyott volna. Ám a falu Markovits felesége által több napon át „elhárfázott” múltjából kiderül, hogy a látszat csal: „Itt nem ropogott a puska, itt nem szántott a gránát, itt nem korbácsolt a vihar... – Itt a lelkekben szántott a vihar, a szívekben gyűrűzött a romlás, most elhalt a zaj, és elült a lelkek borzongása... Itt a lelkek doboltak és lángoltak. Kócos szűrők alatt és szakadt vászoningek alatt feszültek a szívek... De itt is gyűrűzött, itt is örvénylett, itt is túlsordult a háború habja...”¹²

A háború kitörését, a frontra induló katonák búcsúztatását Európa-szerte, így Magyarországon is kitörő hazafias lelkesedés, ujjongás kísérte.¹³ A kormány azon ígérete, hogy a frontra küldött katonák hamarosan hazatérhetnek, sőt földjuttatásban is részesülhetnek majd, minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy kezdetben a vidéki városok is örömmel fogadták a háború kitörésének hírére.¹⁴ A falvakat ugyanakkor nem ragadta magával ez az eufória. A háború hírére a parasztság visszafogottan, mi több rosszkedvűen reagált, amiben közrejátszottak a küszöbön álló mezői munkák (július végén aratni kellett) és megmutatkozott a külvilág történéseivel szembeni eleve gyanakvó paraszti attitűd.¹⁵

A lelkesedésnek Markovits regényében sincs nyoma, sőt. A háború kitörése és a másnapi berukkolás kihirdetése az avasi településen baljós körülmények között, „vérfagyasztó dobpergés” kíséretében történik. Nemcsak a bejelentettek vetítenek

MARKOVITS 1967. 7. „Tornácunkról – kölépcsői voltak, és cementből volt a padlója – látszott az egész falu. A zsindeyes községháza, meg a zsindeyes papi ház, meg még egy zsindeyes ház: a kántoré. Az a másik zsindeyes, ami oda látszott, nem volt ház, csak a Bonáék istállója... Látszottak a többi házak is a faluban, mert a mi házunk a völgyben volt, a öbbi pedig mind a dombokon. És aztán ezek magas tetejű házak voltak ám, büszke, hórihorgas, zsúpszalma fedéllel. A tornácról mindent látni lehetett.” Uo. 8.

¹¹ MARKOVITS 1967. 7.

¹² MARKOVITS 1967. 9–10.

¹³ Munk Artúr kisvárosi miliőbe helyezett, szintén 1933-ban közreadott satirikus regényének nyitó-jelenete a háború kitörését, a hadba vonulást kísérő lelkesedés, az ováció pillanatait mutatja be: „Boros, szédült, olajos bőrű nyárspolgárok magasra tartott poharakkal éltették a hadsereget és a háborút. Cigányok buzgó tussal feleltek az éljenzésre.” MUNK 1981. 5. Munk regényéről lásd bővebben HAMMERSTEIN 2017. 161–165.

¹⁴ BARTA 2015. 11.

¹⁵ ROMSICS 2018. 54.; BÖDÖK 2018. 412.

előre valami teljesen új, komornak ígérkező jövőt, de maga a közlés módja is szörnyűséges nóvumnak bizonyul: az új jegyző szakítva a település korábbi szokásával, a közösség számára tragikus eseményeket (vagyonelkobzás, elárverezés stb.) idéző fülsiketítő dobolással hívja össze a falusiakat.

A hír fogadtatását a faluban, az aggodalmat, a jövőtől való félelmet Markovits konkrét élethelyzetekbe ágyazva, azokat mozaikkockaként felvillantva, teszi személyessé, érzékletessé. Ekként ismerjük meg például a molnár Deák Petre sorsát, akit a molnárségéd kedvéért elhagyott a felesége: „– Itthagyt a feleségem az öt aprósággal, hogy dolgozzak a malomban, vigyázzak a jószágra, gyerekekre, máléra, egyedül? Most még ez is. A jó Isten gondoskodott rólam. Elküld a háborúba, hogy ne lássak több bajt. Most visszajön biztosan az asszony, bánom én, jöhet a molnárségéd is, aztán húzzák őket tovább az én ígámat.”¹⁶ A berukkolást Markovits a *Szibériai garnizon*hoz hasonlóan már-már a balladákra emlékeztető hangon beszéli el: „Megy Antal, itthagya a kis boltját, megy Marci, Jenő, Dávid, mind a négy Schwarz testvér, megy a Trégerektől mind a kettő, aztán Záhá, Burkus, Koptyil, Juon a Bábié, csak innen ebből a kis Kukurelből... Majd az egész falu. Aki csak ember, mind megy... Gyerekek, asszonyok maradnak itt, meg az öregek, a nyomorékok... A dombok felől, lassan húzva lábaikat, már érkeztek a bevonulók, hátukon teli tarisznyák púposodtak, nyomukban asszonyok, gyerekek lépkedtek elszontyolodva. Jöttek a zsidók is, Dávidot a felesége kísérte, a göthös Berta, Marcit kacki felesége, a falu bábája...”¹⁷

Markovits regényében azt a történeti és lélektani folyamatot ragadja meg, amely a besorozások nyomán az elhagyott falu társadalmában és a konkrét egyéni sorsokban végbemegy. Általános jelenség volt Magyarországon, hogy a hadra fogható férfiak frontszolgálatára a családfő munkájának, keresetének kiesésével járt, óriási terhet rakva az otthonmaradottakra, az asszonyokra és a gyermekekre egyaránt, ami szegénységgel, tömeges elnyomorodással járt. A besorozottak családja hadisegélyben részesült. Petri Pál 1917-ben közreadott összeállításából ugyanakkor kiviláglik, hogy ezek a juttatások nem bizonyultak kielégítőnek, gyakori panaszra, elégedetlenségre adtak okot.¹⁸ A kormány által biztosított hadisegély, illetve a kiosztásuk körüli bonyodalmak hangsúlyosan megjelennek Markovits regényében is.

¹⁶ MARKOVITS 1967. 15.

¹⁷ MARKOVITS 1967. 19.

¹⁸ Petri a korabeli magyar hadigondozás intézményrendszerét és annak jogszabályi hátterét ismertető tanulmányában a három háborús év tapasztalata alapján megállapítja, hogy a hadisegélyek nem nyújtanak kellő segítséget a családoknak, nem biztosítják a megélhetésüket. Kitér arra is, hogy a magyar hadisegély nemzetközi összevetésben is igen alacsonynak bizonyul: az egyénre vetített bécsi hadisegély mintegy háromszorosa a budapestinek. A szerző a sok panasz okán a segély emelése mellett a hadisegélyezés módjának megváltoztatását is szükségesnek tartja. PETRI 1917. 38–40.

A háború okozta férfihiány sem a társadalmi szerepeket, sem az erkölcsi értékrendet nem hagyta érintetlenül.¹⁹ A szükség törvényt bontott, amelynek eredményeként a hiányzó férfiak szerepét elsősorban a nők, vagy a nem egészséges férfiak, a „nyomorékok” vették át. Markovits plasztikusan érzékelteti azt a gyakran kilátástalannak tűnő küzdelmet, amivel az asszonyok a mezei munkában igyekeztek helyt állni a férfiak helyett: „Az asszonynak kell a tehenet etetni, istállót kihordani, mezőre menni. Malomba saját vállán kell cipelni a véka málét, ki vigyázzon a gyerekre? Olyan az ember, mintha egy keze hiányzana, hiába igyekszik, nincs semmi látszatja.”²⁰ „Íme, ott vannak a ház körül a rudak, a gereblyék, az ásók, kapa, kasza, eke, mindenféle szerszám, azokat kézbe kell venni, magától nem mozog semmiféle szerszám. Erős férfikézbe való mindannyi. Asszony csak éppen kóstolgat az efféle munkából. Mit ér azonban a férfi, aki távol van és nem veheti kézbe a szerszámot? Akkor a szerszám csak afféle halott dolog, mintha ott se volna, mintha csak koporsóban feküdne, örök heverésben. Elmúlt a tél, itt a tavasz, és a legnagyobb gazdánék is maguk próbálkoznak, szégyenszemre az asszonyok ügyetlenkednek a szerszámokkal, jó az Isten, majd bele fognak szokni.”²¹

A kifordult falusi világ

A falusi társadalom Kisgércén is lassan a feje tetejére áll: a szerepek nemcsak a nemek közötti viszonyban, hanem az életerősek és gyengék, az egészségesek és a betegek viszonylatában is felcserélődnek: A korábban mindenki által megvetett, perifériára szorított férfiak, azaz a „hibásak”, a „hatujjú, a „buckás hátú”, a „csirke-mellű”, a „vakarcs Pável”, a „félszemű Rotos” ideje jön el, ők foglalhatják el az egészségesek által üresen hagyott teret: így válhat jobb híján például az egyébként tehetős (Kosztán) vakarcs Pável „korcs törpeként, ványadt, csúfságos gyerekenként” a falusiak által megválasztott bírónak.

A háború a szerelmi viszonyokat is alaposan felforgatta. A több éves egymástól való elszakítottság, a magány, az elkeseredettség, a testi vágyakozás kikezdte a párok hűségét és erkölceit. Míg a férfiak a hadifogolytáborokban, vagy a környező településeken a helyben elérhető nők szerelmét keresték, a magukra hagyott feleségek a frontszolgálatra alkalmatlannak nyilvánított otthonmaradott férfiakkal, vagy a mezei

¹⁹ Ez persze nem speciálisan magyar jelenség volt. A háborúban résztvevő összes ország szembesült ezzel a problémával. A férfiak tömeges frontra kerülése mindenütt „összezavarta az emberek szexuális életét”. KOGELFRANZ 2010. 141.

²⁰ MARKOVITS 1967. 41.

²¹ MARKOVITS 1967. 46.

munkára kirendelt idegen hadifoglyokkal vigasztalódtak. Nem volt ez másként Kisgércén sem.

A regény címe, a *Sánta farsang* felettébb találó, pontosan tükrözi a magára hagyott falusi társadalom átrendeződését, azt a bőjti időszak előtti, önfeledt kocsmai mulatságokkal, falusi bálokkal egybekötött, „karneváli” miliőt, ahol az alakoskodás tűnik természetes állapotnak, a dolgok fonákja normálisnak.

A regény központi figurája a sánta, koldusszegény Tamás, aki gátlástalanul törekszik arra, hogy maximális hasznot húzzon a háború teremtette új helyzetből. A háború előtt ő is épp csak megtűrtnek számított, a megbélyegzettek életét élve legfeljebb csak a konda, a „botorkáló sertések” mellé szegődhetett – a tehénpásztorság az ilyen, a társadalom legalján álló férfiak számára szóba sem jöhetett. Az egészséges férfiak távollétének köszönhetően azonban megnyílik előtte a társadalmi előrelépés lehetősége, nem is akármilyen léptékben: elfoglalhatja a kocsihajtó nélkül maradt földesúr parádés kocsisának helyét. Az új szituáció a személyes bosszú alkalmát is megteremti: Tamás revansot vehet minden korábban elszenvedett megaláztatásért. Kihasználva a férfiéhséget, a zsarolás eszköztárát is bevetve, egymás után csábítja el a falu szépasszonyait és csinos leányait, akiket aztán rendre cserben hagy. Igazi pünkösti kiskirályként ő lesz a falu Don Juanja, a falusi bálók kedvence: „Divatba jött... De hogy divatba jött az új tánc, a sánták tánca, már az egészségesek is úgy táncoltak. Mármint a fiatal gyerekfiúk. Ezt kívánták az asszonyok, lányok. Ez volt a táncos délután legnagyobb újságja. A férfi áll egy helyt, a nő pedig forog körülötte. A fiú felágaskodik a magas lányhoz, odacsókol neki, vagy körültapogatja a derekát, vagy ha ért hozzá, kurjongat neki egy verset. A sánta Tamás mindenhez értett.”²² De főhősünk a testi szerelem hajszolása mellett vagyonos is szeretne lenni: kellő ravaszság birtokában kilesi a falusiak gyengéit, rejtegetett titkait, majd megzsarolja őket.

A felbolydult falusi világban szétesik a hagyományos értékrend: a „hibás”, a rendellenes, a korábban megvetett nyomorékság lesz a zsinórmérték. Az egészség és betegség, épség és nyomorékság fogalma összezavarodik, viszonylagos értelmet kap. Sánta Tamás akként morfondírozik, hogy a férj, a családfő, a mátka által magukra hagyott asszonyok és lányok voltaképp maguk is nyomorékok. Háború idején a nyomorékság, a betegség az életben maradás garanciája, míg az épség, az egészség maga a szerencsétlenség, hiszen az épekre a besorozás, a fronton a halál, jobb esetben „csak” a nyomorékká válás vár. És erről a falu egyre több tapasztalatot szerez: az elesett Csorkás fiú holttestét szekéren hozzák haza, míg a fiatal vőlegény, Valjean Juont azért küldik haza a frontról, mert teljesen meghibbant, senkit sem ismer fel az otthoniak közül. A megtébolyodott katona ugyanakkor tudatában van helyzete tragi-

²² MARKOVITS 1967. 54–55.

kumának: a „szellemi nyomorékságból” az öngyilkosságba menekül. A regény talán egyik legmegrendítőbb momentuma annak a santa Tamás által szintén elcsábított kis Handrónénak a halála, aki miután férje halálhírével szembesül, magára húzza annak ruháit, majd felköti magát. „Úgy temették Handrónét, a kis nevetős, kis gömböc Handrónét, ahogy a kötélről levágták: bokrétás kalapban feküdt a koporsóban, s rövid subában, az ura hímes tarisznyája a nyakában, az ura csizmája a lábán, mint egy durcás, fiatal, barna legényke, olyan volt a koporsóban. Olyan gyermekes és édes. Várta az ember, felugrik és kurjanganatni fog, és elszalad a gyászolók közül egyenesen a bálba. De nem ugrott fel, nem szaladt el, hagyta, hogy leeresszék a sírba, hagyta, hogy ráhányják a földet, hagyta, hogy keresztet szúrjanak a sírdombjára, és hogy szép, színes törülközőt kössenek a fejfájára.”²³ (Figyelemre méltó, hogy a kíméletlen és szívtelen santa Tamás egyedül Handróné halála kapcsán érez részvétet.)

Az idő előrehaladtával a nyomorékság, a betegség egyre kíváncsabb állapot lesz, amelyre az egészséges férfiak színlelés, mesterséges beavatkozás útján próbálnak szert tenni. A frontszolgálat elkerülése érdekében veszik igénybe a falu vajákosnő-jének, Muszájnénak szolgáltatásait, aki kenőcsökkel, főzetekkel vakságot és bélszáradást képes előidézni. (Santa Tamás kilesi a turpisságot, és mind a vajákosasszonyt, mind kuncsaftjait pénzért megzsarolja.)²⁴

Santa Tamás a helyzetében beállt változást, a „nyomorékok” térfoglalását az igazság győzelmének, igazi erkölcsi jóvátételnek tekinti a korábban elszenvedett megaláztatásokért. Másfelől olyan jogos büntetésként, amelyet az egészséges falusiaknak önteltségükért kell elszenvedniük. Amikor egyedül csak ő mutatkozik hajlandónak arra, hogy a falu által szintén megvetett ördögös asszony, Gávris Odotia beteg gyermekét elvigye orvoshoz a városba, ez alkalmat teremt arra, hogy Santa Tamás az egész falu előtt demonstrálhassa, hogy ő nyomoréksága ellenére is erkölcsileg különb, erkölcsileg egészségesebb a fizikailag hibátlan falusiaknál: „Mennyi egészséges ember és jó lovas van köztetek, ha öregecske is némelyik! Mégis én vállalom a gyereket, be is viszem az orvoshoz, de csak azért, hogy lássátok: a sántáknak meg a nyomorékoknak érkezett el

²³ MARKOVITS 1967. 177.

²⁴ Munk a háború okozta emberi lealjasulás ábrázolásakor kiemelt figyelmet szentel a lógásnak, a szimulálásnak, a mankókkal álcázott nyomorékságnak, igaz, a vajdasági írónál ennek hasznélvezői a tisztek, akiket persze nem falusi vajákosok, hanem ezredorvosok segítenek az „untauglich” állapot elismertetésében. „– A frontokon nyomorékká lőtt katonák harcolnak, a hinterland meg tele van bikaerős dekkolókkal, protekciós fölmentett atlétákkal... Most már a hinterland dekkolói is egyre fogynak. Minden héten letartóztatnak egyet...” – állapítja meg az egyik orvos (MUNK 1981. 210.). Gábor Andor *Untauglich úr* című pacifista írása fővárosi közegben mutatja be ugyanezt hamisítatlan pesti humorral és szarkazmussal. A pesti banktisztviselő főhős miközben a háború iránti lelkesedéssel és a hazaszeretetével kérkedik, bármilyen praktikát hajlandó bevetni annak elkerüléséért, hogy a frontra küldjék (GÁBOR 1915.).

az ideje. Törpe bírótok van, ha meg kell egy ember, aki segítsen egy szegény, bajba került gyereken, nem akad, csak egy sánta. Az Isten a gőgötökért meg a kevélységetekért azzal vert meg benneteket, hogy törpék uralkodjanak rajtatok, hogy púposok legyenek a legdaliásabbak köztetek, hogy a sánták meg a vakok, meg a félszegen sületettek nélkül ne tudjatok mozdulni. Add ide a porontyod, majd én elviszem.”²⁵

A háborúból ugyanakkor nemcsak sánta Tamás és a többi „hibás” igyekszik profitalni, de az egészségesek is. A világégés új kereseti, pénzszerzési lehetőségeket nyit meg: Amerikás Szóri, a falu „hírszerzője” a hírekkel való seftelés mellett gátlástalanul használja ki a falusiak hiszékenységét és félelmeit, többek között drága pénzért hamis kenőcsöket és kozmetikumokat árulva nekik. Míg Szóri a cikóriapapírral, addig a zsidó boltos fia téglaporral szédíti, csapja be a pirosító után vágyakozó parasztasszonyokat. Így jelenik meg Markovits művében kicsi, szerényebb léptékben az a háborús konjunktúra, amely a hátország más szegleteiben, leginkább a fővárosban és a nagyobb vidéki városokban sokszor feketézéssel, korrupcióval, spekulációval, csalással is párosulva óriási vagyonok felhalmozásához, egyesek szédületes meggazdagodásához vezettek.²⁶ Ezt a jelenséget mutatja be a szatíra eszközeivel, karikírozva Munk Artúr, a háborús hátország vajdasági krónikása. A délvidéki „Porvárosban” (Szabadkán) játszódó *Hinterland* című regényében hosszas oldalakat szentel például Mötyök Matyi, az egykori cukorkaárus, Kávé Mátyás szédületes társadalmi emelkedésének, amelyet a mások gyászát, tragédiáját gátlástalanul kihasználó nyerészkedésnek, csalásnak és spekulációnak köszönhet. Ezt a cinikus attitűdöt plasztikusan juttatja kifejezésre Kávé tettestársa, az egyszerű banktisztviselőből rövid idő alatt bankigazgatóvá váló Áldori Emil személyes krédója: „Az egyik ember a fronton vérzik vagy kolerában pusztul el az árok szélén... A másik vígan spekulál, szállít a hadseregnek, éli világát, vagyont gyűjt itthon.”²⁷

A *Sánta farsang* „nyomorékjai”-ra veszedelmet a régi világra emlékeztető, a frontról, az „épekről” érkező hírek, illetve az ellenséges országok itthoni hadifoglyai jelentenek. A hadifoglyok érkezése (az élelmiszerárak emelkedése mellett) egy időre a falusi termelés felfutását eredményezi, ugyanakkor tovább bomlasztja a falusi közösség hagyományosan zárt rendjét, erodálja a családi kereteket, egyszerre „felrobbantva” a falu szerelmi életét is. Markovits humorral és realizmussal ecseteli a falusi asszonyok lázas igyekezetét, amivel az érkező orosz, szerb és (oroszországi) török férfiak tetszését kívánták elnyerni, illetve ruhavásárlásokkal kedvükben járni.

²⁵ MARKOVITS 1967. 54–55.

²⁶ BARTA 2015. 27.

²⁷ MUNK 1981. 60.

A hadifoglyok megjelenésére a regény helyszínén legkorábban 1915-ben kerülhetett sor. Ekkortól vált ugyanis lehetővé az ellenséges országok Monarchia fogságába esett katonáinak munkába állítása, majd alkalmazásuk a mezőgazdaságban is. Ez egyszerre szolgálta a városok ellátásának segítését és a munkaerőhiány enyhítését, illetve az olcsó munkaerő biztosítását. A lehetőséggel leginkább a nagy- és középbirtokosok, illetve a háborús konjunktúrából szintén profitálni képes tehetős parasztgazdaságok élhettek.²⁸ A magukra maradt falusi asszonyok és a munkára kirendelt hadifoglyok együttlétéből számos gyermek született, őket hívta a köznyelv „hadigyerekeknek”. Ez megannyi erkölcsi és megoldásra váró dilemmát vetett fel, különösen a hazatérő férjek reakcióját illetően. Az állam is észlelte ennek a problémának az összetett voltát, azért a háborút követően a hadigyerekek esetében megkönnyítette az árvaházi elhelyezéssel járó procedúrát. A *Sánta farsang* által megörökített faluban is születnek „hadigyermek”. Bonáné, a falu nagygazdájának szép, ám meddőnek vélt felesége, nem a szerelemért, hanem kimondottan a gyermeknemzés céljával választja ki a legmegfelelőbbnek tűnő katonát a mezei munkára kirendelt hadifoglyok közül. Döntését sokak rosszallása ellenére nyíltan felvállalja, ráadásul a zsidó boltosfiútól hallottak alapján Ábrahám és Hágár történetére hivatkozva a vallási igazolást is megtalálja hozzá. Bonáné hűtlensége szerencsére happy enddel végződik: a frontról hazatérő férj a gyermeket magáénak ismeri el. Az asszony kitartó elszántsága, öntudatos fellépése a falusi közegben is lehetséges női emancipáció felé tett lépésnek is tekinthető.

A háború végéhez közeledve, a négy háborús év elteltével az élet egyre nehezebbé válik a faluban is, ami többek között a rossz termésben, az egyre gyakoribb rekvirálásokban, az egekbe szökő inflációban mutatkozik meg. Markovits a változás mitikus sorszerűségét hangsúlyozva úgy ábrázolja a falut, mintha hirtelen egy démoni varázslatból ébredne fel: „Hát egyszer fel kellett ébredni. Négy éve alszunk, négy éve ringat bennünket az ördög, most az Isten dérral meg faggyal veri ki szemünkből az álmot... Most egyszerre beléjük szúrt az eszmélet tövise, egyszerre észrevették, hogy kik nincsenek itt, hogy mennyien hiányoznak, egyszerre hitvány és fájdalmas lett az életük... Felismerik felfordult világuk visszásságát.”²⁹

Az eszmélés látványos kísérőjelensége a dezertáló katonák és a csendőrök megjelenése a faluban. A hazatérő katonák szembesülve otthonuk felforgatásával meggyilkolják a jegyzőt, és véget vetnek a „nyomorékok” térfoglalásának, így sánta Tamás pünkösdi királyságának is: alaposan megverik és arra kényszerítik, hogy azonnal adja vissza parádés kocsis állását. Ily módon állít emléket Markovits annak a teljes országra kiterjedő, általános népharagnak, amely 1917–1918 folyamán bontakozott

²⁸ ZALAI 2017. 247–249

²⁹ MARKOVITS 1967. 189.

ki és amelynek utolsó nagy hulláma 1918 őszére esett. A nép dühét a frontélmények, a lerongyolódottság, a kimerültség, a kisémmizettség érzete és nem utolsósorban a hátszágban tapasztalt nyomor és társadalmi igazságtalanság táplálta, ami spontán rablásokhoz, kastélyok, boltok, élelmiszerraktárak kifosztásához, gyilkosságokhoz vezetett. Ezekben a rendbontásokban összeadódott a hazatérő katonák elégedetlensége és a hátszág elkeseredettsége. Az erőszaknak a falvakban leginkább a községi előljárók, a jegyzők estek áldozatul.³⁰ A hadisegély kiutalása, amely a háborús időszak döntő részében közjegyzői hatáskörben maradt, a visszaélések egyik leghatásosabb eszközének bizonyult. A férj nélkül maradt asszonyokat a hadisegéllyel könnyedén meg lehetett zsarolni, akik így kevésbé tudtak ellenállni a közjegyző szexuális éhségének. Rendszeresen fordult elő az is, hogy a segélyre való hivatkozással a parasztasszonyokat a földesúr földjein napszámos munkára kényszerítették.³¹ Markovits regényéből képet alkothatunk a falusiak, elsődlegesen a nők falusi előljárókkal, a hatalom képviselőivel szembeni kiszolgáltatottságáról. Az írástudatlan és a számokkal is nehezen boldoguló asszonyok rosszkedvűen veszik tudomásul, hogy a jegyző mindenféle ürüggyel megkurtítja az őket illető segélyeket, illetve, hogy a segélyért cserében a testükre is igényt támaszt. A faluba kiutalt hadifoglyok elosztása hasonló körülmények között történt: az egyik parasztasszony csak úgy kaphat hadifoglyot, ha a jegyzővel lefekszik és az őt illető hadisegély felét is átengedi neki.³² Ekként jár el az ellenőrzést tartó finác is: a titkos pálinkamérésen rajtacsípett asszonyt durván felpofozza, majd ágyba kényszeríti – ez lesz ugyanis az ára a hatósági feljelentés elkerülésének. A falu lakói számára nyilvánvaló volt, hogy a jegyző látványos gyarapodása (a háború végére két új házat és egy boltot is felépített magának) a hadisegéllyel való visszaéléseken, a parasztcsaládok megrövidítésén nyugodott. A falu beletörődő passzivitását, a tiltakozás értelmetlenségét leplezi le, hogy

³⁰ Az 1917–1918-as rendbontásokról lásd bővebben: ROMSICS 2018. 67., 100–101.; RÉVÉSZ 2019. 56–78. Révész kiemeli, hogy a zavargásokban az egyenruhások mindenütt főszerepet játszottak. Uo. 74.

³¹ A segélyezés körüli anomáliák – a kifizetések késlekedése, a visszaélések, a jogtalannak ítélt, önkényes levonások, a jogorvoslat lehetőségének hiánya – országszerte kiváltották a hadisegélyre jogosultak elégedetlenségét. A sok panasz hatására 1918-ban végül, miként ezt Petri 1917-ben javasolta, a hadisegélyezés lebonyolítását elvették a jegyzőktől és egy külön erre a célra felállított „hadisegély véleményező bizottság” hatáskörébe utalták. A döntéssel szemben lehetővé vált a fellebbezés is. ZALAI 2017. 245–246.

³² MARKOVITS 1967. 129. Tanulságos, hogy a jegyző az esperessel folytatott beszélgetés során a télen kiutalt hadisegély jogosságát is vitatja: „Például, teszem azt, télen is adnak hadisegélyt. Erre nem volna semmi szükség. Télen úgysem dolgozik a paraszt, miért kártalanítják télen? Értem nyáron, megfizetik az elvesztett napszámomat. Értem, hogy nagy napszámot adnak. De aztán, ha itthon volna a férj, akkor enne meg ruházkodna. Ezt le kellene vonni. Elkényeztetik őket, elszoktatják a munkától. Azt hiszik, most már ez mindig így lesz. Már olyan gögösek, hogy nem lehet velük beszélni.” MARKOVITS 1967. 127.

egyedül csak a frontról betegen hazatérő Gávris-fiú meri számonkérni a jegyzőt, amikor indulatosan lopással vádolja meg. Ám a falu új viszonyait ostorozó, a hadifogoly-szeretőket, a hűtlen asszonyokat és az épek helyét elfoglaló nyomorékokat vegzáló, ezáltal egyre kellemetlenebbé váló fiatalember eltávolítása lassan mindenki érdekében áll: a jegyző, a hadisegélyt féltő apa és a parádés kocsis állásáért aggódó sánta Tamás közösen gondoskodnak arról, hogy a Gávris-fiút visszahívják a frontra.

A regény mint faluszociográfia

A regényben feltárul a paraszti miliő zártsága, a külvilággal szembeni apatikus hozzáállása, amely minden bizonnyal azon a meggyőződésen, tapasztalaton alapul, hogy a külvilágban zajló folyamatoknak a parasztok alakítói nem, inkább csak passzív elszenvedői lehetnek. Erről tanúskodnak a regény záró sorai, a sánta Tamás és a felesége között zajló rövid párbeszéd. Foltos Parászka kérdésére, hogy végül ki nyerte meg a háborút, Tamás a következőt válaszolja leereszkedően „– Az ilyen dolgot kérdezd meg valami volt katonától... az ő dolguk...”³³ Hasonló következtetésre jut Illyés Gyula nagyapja is az 1848–49-es szabadságharc kapcsán: „Mindezt igen egykedvűen beszélte el, eszébe sem jutott, hogy bujdosása egyik felében – amikor Kosuthék verbuváltak – gyáva volt, a másik felében pedig – amikor a császáriak soroztak – hős. Az ellenséges seregek katonaszedői szinte egymásnak adták a falvakban a kilincset, a hős vagy gyáva állapot majdnem hetenként változott. Nagyapa az erdőben ült, nem mérlegelt, az urak dolgának tartotta az egészet; már akkor lemondott arról, hogy ilyesmiben tisztán láthat.”³⁴

A regény szociografikus igényességgel tart szemlét a falusi társadalom jellegzetes alakjai felett. Felvonultatja a falu előkelőségeit, előjáróit, egymás után jelenik meg a földesúr, a jegyző, a pap, a kántor, a választott bíró, a tehetős gazdák és a szegények, az amerikai paraszt típusa, valamint a falusi társadalom peremére szorított megvetettek: a vajákos asszonyok, a sírásó, a koldusok és a „nyomorékok”. Sánta Tamás apósát félciánysága ellenére a foglalkozása emeli a „rendes emberszámba menők” közé, kovácsra ugyanis a falunak elengedhetetlen szüksége van. A kovács lánya, foltos Parászka azonban félciánnyként, megesettként és a homlokán éktelenkedő piros folt miatt már páriának számít – aligha véletlen, hogy őt a társadalmilag éppen felkapaszkodó, ám nemrég még koldusszegény, apósa státuszánál jóval lejjebb lévő sánta Tamás (a kondát csak apósa miatta bízzák rá) mélyen megveti és rendre

³³ MARKOVITS 1967. 210

³⁴ ILLYÉS 1967. 59.

csúnyán megalázza. Tamás és neje viszonyának ábrázolásában is érzékelhető, hogy Markovits biztos kézzel és nagy érzékenységgel tárja fel nemcsak a falusi társadalom belső merevségét és toleranciájának határait, de a hierarchikus viszonyok (háborús) átrendeződésének dinamikáját, összetett pszichológiáját is. A paraszti társadalom tagoltságát, belső hierarchikus viszonyait szemlélteti a furulyázás joga, amely konkrét munkához, társadalmi státuszhoz kötődően szabályozott tevékenység – olyan rögzült szokásjogként, amelyet megszegni nem lehet. Sánta Tamás sem koldusként, sem a kóborló malacok őrzőjeként, sem igazi kondásként, de még kovács(inas)ként sem furulyázhat, mert az a pásztorok kizárólagos privilégiuma, ha mégis megteszi, számíthat a közösség felháborodására, megvetésére.³⁵

Külön figyelmet érdemel a kiscseréi társadalom zsidóságának megjelenítése. Azokról az alázatos zsidókról, „bátyus zsidócskákról” esik itt szó, akik füttyölős síppal, hátukra erősített kassal fáradhatatlanul járva az Avast, elsősorban rongyszedésből, házalásból, edénydrótozásból, vagy a falusi kis boltjukból biztosítják megélhetésüket. Ezeknek a jámbor, „szent remegésben élő zsidóknak” Markovits nagyszerű novellákat szentel, amelyek majd *Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák* címmel kötetbe rendezve is megjelennek.³⁶ A *Sánta farsangban* e jámbor emberek közül egyet-egyet részletesebben is jellemez. Ilyen az egész héten fazekak, edények drótozásával házaló, szelíd és istenfélő füttyölős Jakab alakja, amelynek megrajzolására a berukkolás híre kapcsán kerül sor. Még érzékletesebb portrét rajzol a szerző a már említett, Amerikát megjárt (Amerikás) Szóriról, aki füttyölős Jakab karakterét élesen ellenpontozza: a falu hírszerzője, pletykafészke – ezért hívja a falu Tábori Postának –, aki mindenhol ott sündörög, gátlástalan, élelmes és felettébb rosszindulatú, hamisítatlan bajkeverő. „Hát ez volt most az egész keresete Tábori Postának, csak akkor volt hiteles a betegség, sebesülés, halál, ha Tábori Posta ráütötte a bélyeget.”³⁷ A faluban a zsidó kisebbség és a keresztény többség együttélése békésnek tűnik, ám baj esetén mindjárt felüti a fejét az antiszemitizmus. Amikor a falusi gyerekek rühösek lesznek,

³⁵ „– Tán elment a sütnivalód, hogy a kondának furulyázzol! Vigyázz magadra, mert kirúgnak a gazdák, ha megtudják, hogy ilyen szégyenletes dolgot művelsz. Ott van a túlköd, fűjjad, ha már éppen zenélni akarsz. Tán azt hiszed, bárányokat bíztak rád? Mit nagyzolsz avval a furulyával? Tán már pásztornak képzeled magad, vagy tán... tán éppen katonának...” – dorgálja meg a kisbíró a furulyázó, a malacokat őrző sánta Tamást. MARKOVITS 1967. 22. Ugyanezt teszi a regény végén a kovács is: „Mit csinálsz, Tamás? Mi van veled? Az egész falu előtt csúffá teszed magad? Mit furulyázzol?... – Már majdnem kész kovács vagy. És most akarod magadra venni a nagy szégyent? Hol hallottad azt, hogy egy kovács furulyázzon? Hol hallottál ilyet?... – Kovács, az szerethet inni, kovács, az szerethet verekedni is. De kovács, az nem furulyázhat.” MARKOVITS 1967. 210.

³⁶ MARKOVITS 1939. Az alázatosan házaló, jámbor avasi zsidókról szóló, önéletrajzi ihletésű novella-füzért Markovits a szülei emlékének ajánlotta.

³⁷ MARKOVITS 1967. 92.

az egyik anya a zsidókat hibáztatja és rögtön el is szalad a bíróhoz, hogy bepanaszolja őket. Hasonló gyanakvást és felháborodást szül, amikor a zsidó boltos Ignác fia a keresztény gyerekekhez hasonlóan betlehemet készít, a falusiak ugyanis azt feltételezik, hogy a zsidó fiú ezzel „valami nagy csúfságra készül.”

Markovits szociografikus érdeklődéssel bontja ki a falusi közösség szokásait is. Magánügy, diszkréció gyakorlatilag nem létezik: a falusiak legszemélyesebb, intim dolgai is a legtermészetesebb módon kapnak nyilvánosságot a közösségi alkalmak során. A jegyző a személyre szóló magán- és hivatalos leveleket egyszerre, a teljes falu jelenlétében olvassa fel, azokét is, akiknek a családjából senki sincs jelen, így semmi sem marad titokban: mindenki tisztában van mindenki anyagi helyzetével, adósságával, betegségével, szerelmi életével. Ugyanakkor a közös levélfelolvasás egyben a bánat és az öröm közös megélésének alkalmá is, az összetartozás, a sorsközösség kifejeződéseként. A személyes hangú elbeszélés, az egymás közötti bensőséges, egyénre szabott kommunikáció nehézségére világít rá a frontról érkező levelekben megfogalmazottak módja, sablonjellege: az ismétlődő eseményekhez, helyzetekhez kapcsolódóan tulajdonképpen mindenki ugyanazokat a szavakat, fordulatokat használja. Nagy beleérzéssel tárja fel Markovits, hogy az írás „titkát nem ismerőknek” a levél, a közlés írásos formája már-már mágikus jelentést kap: „De az írás meg a levél, az másféle. Olvassa, aki tudja, és egyszerre mintha megszólalna a távoli ember az ő itthoni hangján. Megöleli, megcsókolja feleségét, gyerekeit, kérdi, mi van a kocával, mi van a hízóval, mintha az ő hangja kérdezné. Ördöngös dolog. Egyszeribe odahozza a levél a távoli embert. Mindenféle szálak vannak ceruzával a papíron, és azokból ki lehet hámozni a hozzáértőnek, mire gondol a távoli ember.”³⁸

Fontos közösségi momentum a háborús segélyek kiosztása, ami szintén kollektív aktus keretében történik, a jegyző személyeskedő élcélődései kíséretében: „Csorkás Juonné Irimiaé, itt a járandóságod, figyelmeztetek, hogy kilenc hónapja nem volt itthon az urad, több gyereket ne szülj, mert azokat nem ismeri el az állam, azok után nem ad semmit.”³⁹ A csipkelődő megjegyzést csendes kuncogás követi, tekintve, hogy szegény Csorkásné erősen ragyásképű, így ilyen veszély aligha fenyegeti.

A paraszti élet nyersessége, a feleséggel szembeni durva bánásmód mindennapos volta és annak társadalmi elfogadottsága hangsúlyosan megjelenik a regényben, többek között a sánta Tamás érdekből kötött frigyén keresztül rajzolódik ki. Tamás feleségét szinte büszkeség tölti el, amikor férje pofon vágja, az asszony megverését ugyanis a férfiaság megnyilvánulásaként értelmezi, olyan jelként, ami azt is bizonyítja, hogy férje a sántasága ellenére mégiscsak „igazi ember”, az asszonyverés

³⁸ MARKOVITS 1967. 57.

³⁹ MARKOVITS 1967. 78.

ugyanis az egészséges férfiközösség tagjává avatja: „Egy pofon vagy egy rúgás még nem a világ. Ha az ember meggondolja, így van ez minden rendes háznál... Nem gondolhatták a szomszédok: olyan nyomorék ez a Tamás, hogy még a feleségéhez sem mer nyúlni... Irigykedni fognak. Akár valami épkézláb embereknél, náluk is úgy lesz... Mit csináltak tegnap este Tamáséknál, a sánta Tamáséknál? Valami lármát hallottunk... – Semmi az... csak a rendes porcióját kapta meg az asszony az urától.”⁴⁰ A családon belüli durva, erőszakos bánásmód egyébiránt nem csak a periferián élők sajátja: a gyermekre vágyó nagygazda, Bona Gyorgyi, miután tudomására jut, hogy terhes felesége elvetélt, dühében alaposan megrugdossa a nejét.

A vallási viszonyok, szokások kapcsán pedig leginkább a falu mindennapi életét átszövő babonákról, a parasztokat főzetekkel, varázskenyőcsökkel, ráolvasással segítő, mágikus erőkkel kapcsolatot tartó vajákos asszonyok (Gávris Oditia és Muszájné) szerepéről kaphatunk képet. Muszájné a kért betegségek előidézése mellett jövődőt mond, a bájitalokkal, a csábító magvakkal, a különleges főzetekkel és a szerelmi légyottok megszervezésével pedig a falu titkos szerelmi életét bonyolítja.

Hendli mama három havonkénti költözése, óramű pontosságú vándorlása a faluban a mitikus térbe és időbe helyezi a falut. A megözvegyült, nincstelen öregasszony, akinek egyetlen vagyona a „göthös hátán” hordott, tyúktollal tömött dunyha, „falusi Lear királynőként” minden évben felváltva pontosan három-három hónapot tölt el négy fia családjainál. „A falu túlsó végéről is látni, hogy elmúlt három hónap, költözik Hendli néni. Sem a hold, sem a nap járása nem olyan biztos, mint Hendli néni vonulása a kék dunyhával. Ha köd van, vagy eső van, nem látni a napot, nem látni a holdat, de Hendli néni felbukkan a házak mellett, egyszerre csak szembe találod magad vele, és megtudod, hogy megint eljárt az idő. Megkérded:

– Hova, hova, Hendli néni?

– Csak ide az Antal fiamhoz.

Amiből aztán azt is tudod, hogy karácsony hava van, hogy mikorára Hendli nénit megint meglátod, húsvétra lehet készülődni lassacskán.”⁴¹

Összegzés

Markovits Rodion életművének talán legmívesebben kimunkált darabjában, az 1933-ban megjelent *Sánta farsangban* nagy expresszivitással és realizmussal tárja fel az első világháborús falusi hátország mindennapjait. Történetileg is hiteles

⁴⁰ MARKOVITS 1967. 49–50.

⁴¹ MARKOVITS 1967. 66.

módon nyerhetünk bepillantást abba, hogy a háborús kataklizma pusztító hatása a hátországot sem kímélte, még az olyan „isten háta mögötti” zárt falusi közösségeket sem hagyta érintetlenül, mint az avasi Kisgérce. Markovits regényében plasztikusan rajzolódik ki az életerős férfiak frontra küldésével magukra hagyott családok mindennapi küzdelme és vergődése, teljes elbizonytalanodása, a falusi közösség hagyományos szokás- és erkölcsrendjének eróziója, lassú lezülése, az értékek viszonylagossá válása, sőt teljes megkérdőjeleződése, az abszurd karneváli felvonulásként láttatott falusi világ önmagából való kifordulása. A regény lapjain realiztikus képet kapunk arról, hogy miként csapódtak le a kormányzat háborús intézkedései (sorozás, hadisegélyezés, rekvirálások, hadifoglyok munkába állítása stb.) a falusi környezetben, ahogyan láthatóvá válik a leginkább a fővárost és a nagyobb vidéki településeket jellemző, spekulációval, gátlástalan nyereszkeskedéssel összekapcsolódó háborús konjunktúra falusi leképeződése is. Hasonló hitelességgel mutatja be a szerző a háború végén a spontán fosztogatásokkal, gyilkosságokkal kísért dühödt népharagba torkolló, egyre általánosabb elégedetlenséget, amelyben egymást felerősítve fonódott össze a frontkatonák elkeseredettsége és a hátország reményvesztettsége.

A *Sánta farsang* nagy erényeinek egyike, hogy szociografikus igényességgel rajzolódik ki a falu zárt, archaikus közösségének patriarchális társadalmi és etnikai viszonyai, vallási és erkölcsi szokásrendszere, amellyel a művet akár a népi irodalom legjobbjai közé is sorolhatjuk.

Már a *Szibériai garnizon* című regényben is megmutatkozott, hogy Markovits szépirói tehetsége minden vitán felül áll. E megállapítás a *Sánta farsangra* talán még hangsúlyozottabban érvényes. Bár a regény szerkezeti felépítése aligha tekinthető különösebben innovatívnak, az ábrázolás realizmusát átszövő líraiság és „mágikum” (a vándorló, az idő múlását, az évszakok körforgását jelképező Heidi néni kozmikussá lényegülő alakja, vagy a falu múltjának két napon keresztüli „elhárfázása”), az élő szóra emlékeztető balladai hangvétel, a néhány kiválóan megrajzolt portré (Sánta Tamás, Amerikás Szóri, Füttyölös Jakab alakja stb.), a falu lakóinak kiszolgáltatottságát, szenvedését, egyben esendőségét, bűnbeesését egyaránt kendőzetlenül, ugyanakkor mégis mély humanizmussal, megértő rokonszenvvel, érzelmes elfogódottsággal leleplező elbeszélői attitűd egyaránt a szerző írói kvalitásait dicsérik. Markovits eddig kevésbé méltatott nagyszerű regénye⁴² méltó

⁴² A regényt a *Temesvári Hírlap* tette közzé folytatásokban, ahogy a zsidó tematikájú novellafüzérét is, amely majd 1939-ben *Reb Ancsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák* címen külön kötetbe rendezve is napvilágot látott. A *Sánta farsang* visszhang nélkül maradt. A szinte teljesen elfelejtett szerző fontosabb írásainak újrakiadása az 1960-as évek közepén Bukarestben indult el, először a *Szibériai garnizon*, a majd a *Sánta farsang* és a novellái jelenhettek meg a *Romániai Magyar Írók* sorozatában.

helyet foglal el az első világháború pusztítását, a háborús hátszínét bemutató kiváló magyar irodalmi alkotások között: Móricz Zsigmond *Szegény emberek* (1916), Tersánszky Józsi Jenő kisregényei (*Viszontlátásra drága... Regény*; Pallas Ny., Budapest, 1916, *A margarétás dal*; Nyugat, Budapest, 1929), illetve Móra Ferenc *Ének a búzamezőkről* című regénye (1927) mellett.

Bibliográfia

- BALLA 2019. BALLA Tibor: *Szarajevó, Doberdó, Trianon – Magyarország az első világháborúban*. Scolar, Budapest, 2019.
- BARTA 2015. BARTA Róbert: A Nagy Háború és Magyarország. In: *Vidék és város. Az első világháború és a magyar vidék*. Szerk. BARTA Róbert – CSISZÁR Imre. K. n., Hajdúnánás, 2015. 9–31.
- BENCE 2018. BENCE Erika: Magyar bestsellerek, irodalmi (világ) sikerek a két világháború között. In: BENCE Erika: *Utazások posztmonarchiában. Kulturális kontextusok Elemzések, bírálatok a magyar irodalom köréből*. Életjel, Szabadka, 2018. 45–60.
- BÖDÖK 2018. BÖDÖK Gergely: „A munka frontján”. A ök változó társadalmi szerepe a Nagy Háború hátszínében In: *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. Szerk. GLÄSSER Norbert – MÓD László. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2018. 409–419.
- GÁBOR 1915. GÁBOR Andor: *Untauglich úr. Regény az itthonmaradtakról*. Dick, Budapest, 1915.
- HAMMERSTEIN 2011. HAMMERSTEIN Judit: Egy elfelejtett magyar világirodalmi bestseller (Markovits Rodion: Szibériai garnizon). *Látó Szépirodalmi Folyóirat*, 2011/6. 88–99.
- HAMMERSTEIN 2017. HAMMERSTEIN Judit: A hátszín szélhámosai. Munk Artúr: *A hinterland. Kortárs*, 2017/7–8. 161–165.
- ILLYÉS 1967. ILLYÉS Gyula: *Puszták népe*. Szépirodalmi, Budapest, 1967.
- KOGELFRANZ 2010. Siegfried KOGELFRANZ: Sorbaállítás a bordély előtt. In: *Az első világháború. A 20. század őskatasztrófája*. Szerk. Stephan BURG-DORFF – Klaus WIEGREFE. Napvilág, Budapest, 2010. 141–143.
- MARKOVITS 1929. MARKOVITS Rodion: *Aranyvonat.*, Genius, Budapest, 1929. (FILEP Tamás Gusztáv előszavával. Kritérium, Kolozsvár, 2011.; Kráter Műhely Egyesület, 2012.)

- MARKOVITS 1939. MARKOVITS Rodion: *Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák*. Temesvár, 1939. (Kv. 1941. Újra közölve: *Sánta farsang* 1967. 241–297. A legutolsó kiadás magyar és román nyelven: *Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák / Reb Ancili și alte povestioare despre evreimea Oașului*. Románra ford. Felician POP, szerk. JAKABFFY Tamás. Kriterion, Kolozsvár, 2014.)
- MARKOVITS 1967. MARKOVITS Rodion: *Sánta farsang*. In: MARKOVITS Rodion: *Sánta farsang. Regény * Elbeszélések*. Irodalmi, Bukarest, 1967.³ (Budapest, 1933.¹)
- MARKOVITS 1928. MARKOVITS Rodion: *Szibériai garnizon*. Genius, Budapest, 1928.
- MUNK 1981. MUNK Artúr: *Hinterland. A mögöttes országrész háborúja*. Fórum, Újvidék. 1981. (Első megjelenés: Szabadka, 1933.)
- PETRI 1917. PETRI Pál: *A magyar hadigondozás történetének vázlata*. Országos Hadigondozó Hivatal, Budapest, 1917.
- RÉVÉSZ 2019. RÉVÉSZ Tamás: *Nem akartak katonát látni? – A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019.
- ROMSICS 2010. ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, 2010.
- ROMSICS 2018. ROMSICS Ignác: *A Nagy Háború és az 1918–19-es magyarországi forradalmak*. Helikon, Budapest, 2018.
- SZEKERNYÉS 2011. SZEKERNYÉS János: Egy világsiker eredői, összetevői és utorezgései. Markovits Rodion és kollektív riportregénye a szibériai hadifogságról. *Múlt és jövő. Zsidó kulturális folyóirat*, 2011/3. 51–73.
- WEHLER 2010. Hans-Ulrich WEHLER: A második harmincéves háború. Az I. világháború mint a második világháború nyitánya és előképe. In: *Az első világháború. A 20. század őskatasztrófája*. Szerk. Stephan BURGDORFF – Klaus WIEGREFE. Napvilág, Budapest, 2010. 23–33.
- ZALAI 2017. ZALAI Katalin: A nők „baljós” térfoglalása. A nők gazdasági mobilizációja az első világháború idején In: *1916 A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Szerk. EGRY Gábor – KABA Eszter. Napvilág, Budapest, 2017. 229–266.

JUDIT HAMMERSTEIN

THE VILLAGE HOME FRONT IN THE FIRST WORLD WAR

Rodion Markovits: Santa farsang (The Lame Carnival)

(Abstract)

The study examines the third part of Rodion Markovits' trilogy of war novels. In *Santa farsang (The Lame Carnival)*, which was published in 1933 and is perhaps the most elaborate work in the Transylvanian-Hungarian writer's oeuvre, the author explores with great expressiveness and realism the everyday life of the rural hinterland of the First World War. In a historically authentic way, we can gain insight into how the devastating effects of the war cataclysm did not spare the hinterland, even "God-forsaken" closed village communities such as Kisgérce in the Avas Basin. Markovits' novel vividly portrays the everyday struggle and total disorientation of families left behind by the sending of vigorous men to the front, the erosion and slow decay of the traditional customs and morals of the village community, the relativization and even complete questioning of values, the turning inside out of the village world seen as an absurd carnival parade. Through the pages of the novel, we get a realistic picture of the effect of the government's wartime measures (conscription, financial assistance for military families, requisition, POW labor etc.) on the village environment. Although more prevalent in the capital and the larger settlements in the countryside, we also see what speculation and uninhibited profiteering in conjunction to the war wrought in the village. At the end of the war, we likewise bear witness to the growing discontent, desperation, and desertions, which led to popular anger, accompanied by spontaneous looting and murder at the end of the war.

One of the great virtues of *The Lame Carnival* is that it depicts with sociographic rigor the patriarchal social and ethnic relations, religious and moral customs of the village's closed, archaic community, which perhaps places the work among the best of popular literature.

JUDIT HAMMERSTEIN

DAS DÖRFLICHE HINTERLAND IM ERSTEN WELTKRIEG

Rodion Markovits: Sánta farsang (Humpelnder Fasching)
(Resümee)

In der Studie wird der dritte Teil der Romantrilogie von Rodion Markovits über den Krieg analysiert. Der ungarische Schriftsteller aus Siebenbürgen stellt in diesem, 1933 erschienenen Werk, *Sánta farsang*, (Humpelnder Fasching), das unter seinen Schöpfungen künstlerisch wohl das anspruchsvollste ist, den Alltag im dörflichen Hinterland während des Ersten Weltkriegs dar. Dies tut er ausdrucksstark und realitätsnah. Auf historisch glaubwürdige Weise beschreibt er die verheerenden Zerstörungen durch den Krieg, die auch das Hinterland nicht verschonen und selbst gottverlassene, geschlossene Dorfgemeinschaften wie Kisgérce im Avas-Becken (Gherta Mica/RO) nicht unberührt lassen.

In Markovits' Roman zeigt sich plastisch der alltägliche Kampf, das Ringen und die Verunsicherung von Familien, die allein geblieben waren, weil die Männer im wehrfähigen Alter in den Krieg mussten. Sitten und Traditionen sind dem Verfall anheimgegeben. Diese Auflösungserscheinungen werden in diesem Roman wie ein absurder Karnevalsauzug beschrieben.

Durch den Roman erhält der Leser ein realistisches Bild davon, wie sich die Kriegsmassnahmen der Regierung (Musterung, Kriegsunterstützung, Requirierungen, die Heranziehung Kriegsgefangener zur Arbeit usw.) in der dörflichen Umgebung niederschlagen, wie die Kriegskonjunktur in den Dörfern zum Ausdruck kommt, die am ehesten in der Hauptstadt und den größeren Ortschaften im Lande charakteristischerweise mit Spekulation und hemmungsloser Gewinnsucht verbunden sind. Schließlich geht es um spontane Plünderungen, Fahnenflucht, Morde und eine immer grösser werdende Unzufriedenheit, die buchstäblich im Volkszorn mündet.

Eine der großen Stärken des Romans *Sánta farsang* besteht darin, dass die archaische Dorfgemeinschaft mit soziografischem Anspruch beschrieben wird. Und zwar hinsichtlich der patriarchalen Gesellschaft mit ihren Moralvorstellungen und Sitten, sowie der ethnischen und religiösen Verhältnisse.

Deshalb könnten wir den Roman auch zu den besten Werken der ungarischen volkstümlichen Literatur zählen.